

Финансовата грамотност и поведение: България и светът

10 години
ING Пенсионно осигуряване
в България

5 години
ING Животозастраховане
в България

София, 2011 г.

Съдържание

Два юбилея, <i>Николай Стойков</i>	5
Финансовата грамотност - състояние и възможности, <i>Георги Ангелов</i>	7
Финансовата грамотност и поведение в България	17
Въведение	19
Финансова грамотност	21
Нагласи и емоции спрямо финансите	33
Финансово поведение	38
Изводи и обобщения от проучването	49
Българите сме находчиви, но неподготвени, <i>Екип на ИДФК</i>	51
Финансовата грамотност и поведение по света	59
Въведение	61
Финансова грамотност	63
Нагласи и мотивация	75
Умения и поведение в управлението на парите	82
Изводи и обобщения от проучването в света	92
Да поговорим за твоето бъдеще!	95

10 години

ING Пенсионно осигуряване в България

5 години

ING Животозастраховане в България

Два юбилея

Скъпи приятели,

През 2011 г. празнуваме два юбилея: 10 години ING Пенсионно осигуряване и 5 години ING Животозастраховане в България.

За ING степента на финансова грамотност на хората винаги е била от първостепенна важност. Бизнес моделът на компаниите ни се основава на вярването, че по-добрите познания за възможностите, свързани с финансовите пазари биха помогнали на всеки човек да разбира, планира и управлява по-успешно личните си финанси.

Идеята за тази книга се роди във връзка с резултатите от проучване, проведено от ING Group в десет различни страни. Проучването илюстрира как финансовата грамотност и поведението на хората се влияят от редица демографски и социо-културни фактори, като участниците в проучването сами са установили области, в които не са достатъчно подготвени да вземат информирани и ефективни за тях финансови решения. Впечатление прави, че предварителната самооценка на повечето хора е много по-агресивна по отношение на уменията им да боравят с възможни финансови решения, в сравнение с по-обективната оценка, която те самите си поставят след края на провежданите с тях интервюта.

Провокирани от глобалното проучване, поехме инициативата да приложим сходна методика за определяне на степента на финансова грамотност в България. В изследването са включени представители на различни възрастови групи с различна степен на образование, социален статус и доходи. Целта ни бе да разберем както конкретните стойности на проучваните параметри за нашата страна, така и да определим на релативна база как те се съотнасят спрямо другите страни в проучването.

Книгата, която държите в ръцете си, съдържа резултатите от двете проучвания, придружени от анализите на екипа на Института за дипломирани финансови консултанти и икономическия анализатор Георги Ангелов, на които искам изрично да благодаря за това, че допълниха и обогатиха изданието със своите експертни коментари.

Посвещаваме следващите страници на нашите клиенти в ING Пенсионно осигуряване и ING Животозастраховане и се надяваме, че заедно с отбелязването на юбилеите на двете компании те ще допринесат по полезен и приятен начин за по-лесното пътуване в света на личните финанси.

Пожелавам Ви приятно четене!

Николай Стойков

Главен изпълнителен директор, ING Пенсионно осигуряване
Управител, ING Животозастраховане

Финансовата грамотност - състояние и възможности

Георги Ангелов

За смисъла на финансовата грамотност

Веднага след началото на финансовата криза темата за финансовата грамотност стана „гореща“. Премиери, политици и анализатори се възмущаваха от ниското ниво на финансова грамотност и от проблемите, които това създава на гражданите и на страните като цяло. Но това е само върхът на айсберга.

Провалът на идеята, че държавата може да осигурява сигурност на всички хора „от люлката до гроба“, всъщност, дългосрочно има дори по-голям принос в насочването на усилия към разширяването на финансовата грамотност. Вярата, че „държавата не може да фалира“ изчезна доста скоропостижно, както на изток, така и на запад; фалитите на страни станали почти ежедневие през последните години, а един фалит влияе доста отрезвяващо. Но и това не е всичко.

Демографските, икономическите и социалните промени също имат влияние. Пенсията вече не е нещо, което се ползва само от малка група дълголетници, както е било в миналото. Повишената продължителност на живота дава на всички възможност да се пенсионират; това, от своя страна, изисква натрупване на финансов ресурс, и то значителен. Индустриализацията, от своя страна, води до отвързване от земята, преместване в градовете и по-различен начин на живот (включително самостоятелност на семействата и повече индивидуализъм). Това е свързано и с преход към семейства с по-малко деца, които при това имат нужда от все повече образование, за да напредват.

Загиването на традиционните ценности също е съотносимо към нуждата от финансова грамотност. Докато преди спестовността е била приемана за добродетел, днес в твърде много страни това отмира. Разбира се, в усложняващия се свят малко на брой традиционни добродетели биха били достатъчни за успех – но пък изчезването им въобще не помага.

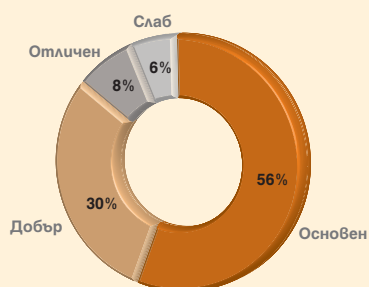
Лесният достъп до кредит също поражда след себе си не само предимства, но и предизвикателства. Задлъжняването е един риск, който се управлява по-добре от финансово грамотни хора. Но има и нещо по-дълбоко – ако (погрешно) разчиташ, че винаги и във всяка ситуация ще имаш достъп до кредит, нямаш големи стимули да мислиш за риск, несигурност, неочаквани неприятности и пр. Съответно, стимулите за спестяване намаляват. Да, но само кредити без спестяване носят не само индивидуални рискове, но и макроикономически (не е случайно, че азиатските икономически тигри се радват на високи нива на спестявания в икономиките си).

Тук стигаме и до въпроси, свързани с намаляването на рисковете. Преди беше модно да се смята, че чрез регулиране на големи институции като банките ще се постигне намаление на общия риск в икономиката. Но финансовите кризи показват, че този подход не е достатъчно надежден. Знанието и осъзнаването на личния интерес е по-добра защита срещу бъдещи проблеми, отколкото успокоително уповаване в анонимни регулатори.

В посткомунистически страни като България имаме и тежко наследство, което трябва да преодолеем. Липсата на пазарни институции за десетилетия наред е довела до изчезване на релевантното знание, и на съответните органи. Всъщност, в нашия регион предизвикателството е по-голямо, тъй като тепърва се създават пазарните институции, за-

Каква е ситуацията в България?

Разпределение на сегментите по финансова грамотност

пълват се липси, натрупва се опит и се гради доверие. Когато хората не могат да разчитат да научат достатъчно от предходните поколения, те трябва да достигнат до това знание по друг начин.

В България веднага прави впечатление колко малко хора се застраховат срещу земетресение, например. На теория всички знаем, че макар и рядко, подобни катастрофични събития се случват – но масовото незастраховане създава и поддържа култура на пренебрегване дори на подобни големи рискове. Така е дори със сигурни събития, като пенсиониране, които обаче изглеждат толкова отдалечени за повечето хора, че постоянно отлагат мисленето за тях под напора на ежедневието.

Нещо, което веднага прави впечатление, е високата самооценка, която хората си поставят. Почти две трети от запитаните смятат, че се справят добре или много добре с парите и финансите. В това нямаше да има нищо лошо, ако тестовата оценка не показваше значително по-слаб резултат – едва 38% от хората наистина показват добри или много добри резултати (виж стр. 22). Което показва, че първият проблем е липсата на осъзнаване сред част от хората за нивото на реалните им знания. В резултат, можем да имаме случаи на поемане на големи рискове, без да се разбира, че това се е случило; ако впоследствие някои от тези рискове се реализират, ще бъде съвсем неочаквано и, разбира се, неприятно и болезнено.

Права впечатление, че самооценката за финансовите умения не се влияе твърде много от реалното състояние на финансовата грамотност (виж стр. 22). В същото време, обаче, желанието за усъвършенстване е високо – около 80-90% от всички, независимо от нивото на финансова грамотност. Това е позитивно, тъй като показва осъзнаване на важността на въпроса и няма съпротива спрямо научаването на нови неща.

В допълнение, също положителен факт е това, че бариерите пред подобряване на финансовите умения не са непреодолими. Между 20% и една трета от хората смятат, че проблемът на финансите е, че са твърде сложни (виж стр. 30), а други 12% не знаят от къде да започнат или от къде да получат помощ (10%). Тези, които въобще не се интересуват от подобряване на финансовите си умения са сравнително малко, около 11%, което все пак е обнадеждаващо.

Може би в противовес на нормалните очаквания, най-висок дял на финансова грамотност има сред хората между 30 и 39-годишна възраст – общо 52% (виж стр. 25). С възрастта нагоре постепенно процентът спада до достигане на едва 23% сред хората на възраст над 60 години. Имайки предвид смяната на системата, обаче, тази голяма разлика не е необяснима, тъй като младите хора по-бързо успяват да се приспособят към новостите; вероятно част от тези различия ще изчезнат с времето, но не изцяло – младите винаги ще бъдат по-отворени към усвояване на нови неща.

По-високото образователно ниво очаквано влияе позитивно на финансовата грамотност – над половината от завършилите университет имат висока финансова грамотност, срещу една трета при хората с по-ниско образование (виж стр. 26). В същото време, не е задължително висшето образование да е свързано с икономика или финанси, за да повишава финансовата грамотност. С други думи, повишаването на общото

образователно ниво е свързано и с повишаване на нивото на финансова грамотност. Финансовата грамотност е положително свързана и с доходите на домакинството, но все пак не е ясно дали тази връзка не е заради други свързани фактори – като по-високо образование, например. Полът няма особено влияние.

Интересен е, вероятно, и друг разрез – разликата между знания и действия. Например, хората масово (84%) са отговорили правилно на въпроса за приблизителния размер на резервния фонд, който трябва да се държи. Също така, най-много хора още като деца са били учени да спестяват (*виж стр. 32*). Обаче, това не се отразява на действията им толкова категорично. По отношение на подготвеността за плащане на еднократен разход две трети от хората нямат такава подготовка (*виж стр. 38*), а над 50% нямат резервен фонд. Т.е. не всички, които знаят, че има нужда от резервен фонд за покриване на неочаквани разходи, наистина имат такъв. Дори при тези, които имат, той невинаги е достатъчно голям като размер.

А от резервен фонд нужда има всеки – или по-точно всяко домакинство – тъй като няма нито един човек, който да е предпазен от рисковете на бъдещето, на всеки може да се случи да бъде засегнат от рецесия, заболяване, авария, временна неработоспособност, извънреден разход, намаление на доходите и от хиляди други възможни неочаквани събития. Между другото, резервният фонд трябва да е дори по-голям при голям дял дългосрочно фиксирани разходи в домакинството (ипотека, лизинг, сметки, училищни такси и пр.), тъй като големите фиксирани разходи не дават възможност за достатъчна гъвкавост и бързина на реакцията и могат да доведат до големи неприятности, дори ако едно домакинство е финансово устойчиво в дългосрочен план.

Все пак, определено се вижда, че и в този случай финансовата грамотност има значение. Най-малко подготвени за извънредни разходи са хората с ниска финансова грамотност, докато по-високите нива на финансова грамотност определено водят и до по-добра подготовка за неочаквани събития (*виж стр. 39*). Това в крайна сметка е оптимистичен извод, защото показва възможен подход за решаване на такива проблеми. Много социални проблеми биха могли да имат значително по-ниска степен на болезненост и да се преодоляват по-лесно, ако имаше по-висока степен на финансова грамотност. Не че е лесно това да се постигне (ще се занимаем с този въпрос по-нататък), но очевидно има смисъл да се работи в тази посока.

Ефектът от финансовата грамотност може да се разгледа и по отношение на ефекта му върху благосъстоянието. Вижда се съвсем ясно как хората с по-висока финансова грамотност като цяло имат по-високи финансови възможности от своите родители – и точно обратното при хората с ниска финансова грамотност (*виж стр. 31*). Както посочихме, финансовата грамотност е свързана и с други фактори като общо ниво на образование, възраст и пр., но така или иначе тя има своето значение в развитието на благосъстоянието на домакинствата.

Финансовата грамотност помага и за справяне с чувството на отчаяние, което изпитват част от хората по отношение на управлението на финансите (*виж стр. 34*). Практически, само хората с ниска финансова грамотност изпитват масово такова чувство (42%), а високата финансова грамотност води до повече позитивни емоции към финансите като

наdejда и сигурност. Има обаче една здравословна „негативна“ емоция, свързана с дълговете – много хора (между една четвърт и половината при различните групи финансова грамотност) чувстват страх от дълговете. В интерес на истината, това не е толкова негативен индикатор, защото страхът от дълговете помага да се компенсира прекалената самоувереност при финансовите решения, от която страдат повечето хора (виж стр. 36).

Проблемът с трупането на дългове е, че в момента на вземането им се чувства единствено позитивният резултат (нова кола, ново жилище или просто покупка на някаква вещ, например нов мобилен телефон). Негативният ефект, обаче, ще се чувства месеци или години напред и в момента на вземане на решение изглежда неясен и отдалечен в бъдещето. Тази двойственост на кредита обяснява защо толкова домакинства вземат големи кредити, а после съжаляват. Финансовата грамотност може да помогне, тъй като дава възможност по-ясно да се определи тежестта на финансовото решение, независимо че тя е отложена в бъдещето. Може би подобряването на финансова грамотност би помогнало и на политиците да избягват излишното задлъжняване на страната докато са на власт? Когато в едно общество има по-високи нива на подобни базови знания, тогава за всички е по-добре.

И тук, естествено, преминаваме към въпроса за бюджета. Определено ролята на бюджета се осъзнава, както на държавно, така и на домакинско равнище (виж стр. 40). Над 70% от хората казват, че поддържат семеен бюджет – като, разбира се, най-голям е процентът при хората с високо ниво на финансова грамотност. Без съмнение, това се прави от реална необходимост, защото без да има представа за приходите и разходите си, едно семейство просто не може да живее нормално и без сътресения.

Обаче, притеснителното е, че 57% от хората водят семейния бюджет наум, в главата си, едва 27% на хартия и само 6% чрез компютър. Може би има немало случаи, в които управлението на бюджет може да се води и без формалното му записване и водене на компютър или на хартия. Обаче, в повечето случаи това не е така. В допълнение, воденето на бюджет на хартия – и особено на компютър – позволява по-задълбочен анализ на развитието във времето, на динамиката на приходите и разходите, на структурата на разходните пера, на източниците на извънредни разходи; също така дава възможност за по-добро планиране на бюджета за бъдеще, предвиждане на големи сезонни приходи или разходи, съкращаване на излишни разходи, правилно планиране на сметките и пр.

Да не пропускаме и това, че наличието на реален бюджет дава възможност да се управляват разходите. Защото едно е просто да се опитваш да влезеш в рамките на месечния си доход, съвсем друго е да се опиташ да разпределиш така бюджета, че да получиш максимален ефект. С други думи, при един и същ размер на бюджета може да се получи и по-добър общ резултат, стига да има добро управление на разходите. От сметката за телефон, през сметката за интернет, телевизия, ток, парно, та до размера на вноската по ипотечния кредит – всичко това може да се управлява чрез подходящ избор, регулярна оценка на алтернативите и вглеждане в по-дългосрочен период.

От гледна точка на честотата на водене на бюджета, проблем е и то-

ва, че 42% от хората водят бюджета си по-рядко от веднъж седмично, повечето от тях месечно (*виж стр. 40*). Вярно, мнозинството го прави всяка седмица, но все пак 42% е доста голям процент на нередовност. Тогава не ни учудват и данните (*виж стр. 41*), че не всички се справят с изпълнението на бюджета си и разходите им надвишават заложеното. Особен проблем са, както се досещаме, хората с ниска финансова грамотност, две трети от които казват, че понякога или винаги превишават бюджета си. Оттук, разбира се, идват и по-малките възможности за спестяване и натрупване на запасни фондове за непредвидени случаи и последващи семейни финансови „кризи“. Т.е. нещата са доста обвързани и взаимозависими.

Ако се замислим, финансовата грамотност обяснява и проблемите с печелещите от това, които в много случаи не успяват да останат дълго време богати, въпреки големите суми на печалби. Те може би са най-добра индикация за нуждата от финансова грамотност. Без нея, дори да ти паднат от небето милиони (както става при лотарията и тотото), най-вероятно няма да успееш да управляваш парите по добър начин и те ще изтекат неусетно през пръстите. А случаите на получаване на неочаквани средства не са толкова редки – например, неочакван бонус; продажба на наследствена земя или сграда, чиято цена се е повишила изведнъж; увеличение на заплатата заради добро развитие на компанията и икономиката и пр. Изумително е как увеличените ресурси бързо и почти неусетно се превръщат в разходи, без да се подобри финансовият баланс на домакинството. Причината е проста – липсата на финансово планиране и управление неизбежно води до такъв резултат.

Накрая на прегледа на данните за България да обърнем внимание към някои структурни проблеми. Едва 23% от българите спестяват за пенсия (*виж стр. 46*), а инвестиционни продукти и застраховки живот имат минимален брой хора (*виж стр. 48*). Информацията, сама по себе си, не е много позитивна, тъй като делът на планиращи бъдещето си не е много голям. Обаче, позитивното в случая е, че постепенно има увеличение на хората, които спестяват с дългосрочни цели. Културата на зависимост и уповаване в държавата все пак си отива лека-полека, заедно с повишаването на финансовата грамотност в обществото.

Трябва да започнем с общата констатация, че и в другите страни финансовата грамотност не е толкова масова, също както и в България. Подобен е и ефектът от образованието – по-високото образование повишава финансовата грамотност не само у нас, но и навсякъде по света. Има и различия между страните. Например азиатските страни като цяло имат по-високи нива на финансова грамотност отколкото други изследвани страни (като Мексико, например). Отново можем да обърнем внимание към факта, че в азиатските страни спестяването е по-масово и в по-големи размери, което вероятно не е съвпадение.

България не е уникална и при свръхсамооценката, която си поставят хората по финансовите въпроси, нито по отношение на негативните емоции, свързани със задлъжняването. Чужденците, докато са деца, също получават като съвет да спестяват, както и масово се случва и с българите. Но в чужбина повече хора имат резервен фонд за непредвидени случаи, като в страни като Япония или Индия тези, които нямат спестени резерви, са под 20%, или около три пъти по-малко отколкото в Бъл-

Сравнителната перспектива

Вместо заключение – какво да се прави?

гария. Това явно е опит, който не се е пренесъл достатъчно масово в България (при това, Индия не е по-богата от България, т.е. не разликата в доходите е обяснението).

Друго различие се появява по отношение на воденето на бюджет. Докато в България над 57% водят бюджет наум, то в чужбина делът е едва една трета. Не просто повече хора ползват хартия при воденето на бюджета си, но масово се ползват извлечения от банкови сметки или компютри и програми. Иначе, и в чужбина липсата на финансова грамотност е свързана и с по-лоши резултати от управлението на бюджета и по-често излизане извън рамките му.

Огромно различие с България е ползването на финансови продукти. Застраховка живот имат 54% от хората в другите страни, включени в изследването, пенсионен план имат 38%, а още 32% имат и инвестиционен продукт, както и 72% имат спестовна сметка. Без съмнение, България е изключително изостанала в това отношение, направо е различна вселена. Тук, обаче, може да се очаква развитие през следващите години, особено при наличие на подходяща среда. За разлика от 23-те процента спестяващи за пенсия в България, в останалите страни средно говорим за 59%, а в Индия – дори за 79%. Колкото по-бързо се придвижим и тук в тази посока, толкова по-добре.

Както данните в настоящото изследване, така и много други, проведени по света, показват, че финансовата грамотност подобрява вземането на решения – особено що се отнася до планиране на бъдещето, спестяване за пенсия, подготовка за неочаквани събития, управление на бюджета, избягване на финансови проблеми. Което прави насърчаването на финансовата грамотност желана цел. Но как да се постигне?

Опитите за повишаване на финансовата грамотност на гражданите са сравнително нов феномен в повечето страни. Само преди по-малко от десетилетие, през 2003 година, Организацията за икономическо сътрудничество и развитие започна междуправителствен проект за финансова грамотност, в който вече са включени 70 страни. В много страни се създадоха институции за насърчаване на финансовата грамотност – комисии, комитети, агенции, бюра, фондации, гържавни органи, неправителствени организации; създават се дори блогове и специализирани сайтове. Приемат се стратегии в тази област, създават се академични и изследователски програми и институти. Финансовата грамотност започна да се въвежда и изучава във формалното образование, в училище или в университета – понякога задължително. В някои страни има и специален месец на финансовата грамотност или ден на спестяването като начин за фокусиране на вниманието в тази посока; насърчават се и компютърни игри, които обучават играчите във вземането на финансови решения докато се забавляват.

Проблемът при толкова много инициативи в толкова много страни, обаче, е свързан с липсата на достатъчно опит и анализ какво работи и какво не. Скорошното разрастване на тази област не дава достатъчно дълго време, за да се оценят всички проекти и да се оцени кое работи най-добре. Да не пропускаме и ролята на частния сектор, тъй като виждаме, че в някои случаи, въпреки недостатъчната финансова грамотност, някои услуги са развити и се ползват масово – което може да се

гължи и на активни усилия от страна на компаниите в съответните сектори.

С други думи, насърчаването на финансовата грамотност е все още игра в тъмното, в която тепърва разучаваме правилата. Очевидно някои фундаментални фактори помагат – например увеличаването на общото ниво на образование е свързано и с повече финансова грамотност. Новите технологии също допринасят, позволявайки по-лесно водене на бюджет чрез компютърни програми – включително такива, които автоматично извличат данните за приходите и разходите от съответната банкова сметка и по този начин максимално улесняват потребителя.

Някои прилагани по света програми вече показват позитивни резултати – например семинари и програми за финансовата грамотност имат положителен ефект върху нивата на спестяване, а разговорите с професионалист преди предприемане на важно решение (като ипотечен заем, например) помагат за избягване на проблеми по-късно. Но не може да се твърди, че от всяка програма ще има ефект.

Затова вероятно предпазливият подход би бил, от една страна, да се заложи на образование по финансова грамотност (което да достигне по устойчив начин до потребителите), а от друга, да се тества ефектът от една или друга програма на регионално ниво, или дори ниво отделно предприятие, преди да се правят опити за национални програми в тази област. Във всеки случай, преди всичко би било препоръчително да се изгражда повече капацитет и знания по темата – включително с привличането към усилието на повече институции, включително университетите и науката, релевантните регулаторни органи, както и бизнес организациите и други засегнати. Изграждането на финансова грамотност и различна култура на вземане на финансови решения няма да стане изведнъж, но дългосрочно ще има множество позитивни ефекти.

Георги Ангелов е старши икономист в Институт "Отворено общество" и член Euro Team (DG ECFIN). Той е също така заместник-председател на управителния съвет на Българската макроикономическа асоциация, както и член на Американската икономическа асоциация. Участвал е в множество български и международни изследователски проекти и е съавтор на няколко книги. Основател на Блога за икономика. Носител на награда за принос към свободата на духа, както и на специална награда "Гражданска позиция, провокираща дебат" на ФРГИ.

